

Pete László

Az olasz légió Debrecenben (1849)

1848–49-ben számos idegen nemzetiségű katona harcolt Magyarország szabadságáért, akiknek egy része külön légiókba tömörült. Az 1848 őszen megalakult német légiót — legmagasabb létszáma idején — mintegy 800 fő alkotta¹, az ugyanekkor légió szervezésébe fogó, a szabadságharcban legnagyobb számban résztvevő külföldiek, a lengyelek összesen 4000 katonával képviseltették magukat.² Az olasz légió megszervezésére, amely létszámában a lengyeleknek valamivel több mint a negyedét tette ki, csak 1849 tavaszán–nyarán került sor. Minthogy ilyen későn alakult meg, az olasz légió — a némettel és lengyelrel ellentétben — csak a szabadságharc végső szakaszában, az augusztus eleji harcokban vett részt.

Felmerülhet a kérdés: ha az olaszok ennyire kis számban, és mint légió a harctéren csupán a szabadságharc legutolsó hetében képviseltették magukat, milyen jelentősége volt magyarországi szereplésüknek? A kérdésre a legilletékesebb, Alessandro Monti ezredes, az olasz légió parancsnoka megadta a választ már 1849. június 9-i levelében, amikor a mintegy ezer főt számláló légióról írt, amely „azonban elegendő ahhoz, hogy képviselje a huszonöt milliányi olaszt, és így országunk rokonszenvét és érdeklődését Magyarország irányában”.³ A szimbolikus jelentőségen túl, amely egyébként lélektani és politikai téren mérhetetlenül sokat számított a szabadságharcát egyre elszigeteltebben vívó magyarságnak, katonai szempontból sem elhanyagolható az olasz légió teljesítménye: a legveszélyesebb helyen, az utóvédben önfeláldozóan harcolva biztosította a magyar honvédsereg visszavonulását.

A magyarországi olasz légió megalakítására Debrecenben került sor, és történetének első három hónapos szakasza is a szabadságharc akkori fővárosához kötődött.

Olasz katonák Magyarországon

1848 kora tavaszán, a császári–királyi haderő részeként, három olasz ezred is Magyarország területén állomásozott. Törzsével és két zászlóaljával Pesten helyezték

1. A légió történetére l. Böhm.
2. A légió történetére l. Kovács. – Wysocki.
3. Közli: Fornaro 62.

el a 2201 főnyi 16. (Zanini) gyalogezredet, amelyet a velencei tartományból, Treviso környékéről soroztak. A Lodi (Lombardia) vidékéről származó legénységből álló, 2228 főt számláló 23. (Ceccopieri) gyalogezred törzsével és szintén két zászlóaljával ugyancsak Pesten tartózkodott. A lombardiai 7. (Kress) svalizsér (könnyűlovas) ezred százada pedig Pér, Peremarton, Veszprém, Tapolca, Hajmáskér, Palota, Csákvár, Kocs és Szöllös helységeken állomásoztak. A svalizsér ezred 1491 főből állt és 1457 lóval rendelkezett.⁴

A Pesten állomásozó olasz zászlóaljok legénysége a kezdetektől rokonszenvel figyelte a magyar forradalom eseményeit, szimpátiájukat a fővárosi polgárság is viszonzta. A Jókai Mór által szerkesztett *Életképek* című hetilap arról tudósít, hogy „a pesti forradalomnál az olasz katonák tömegestül ordíták: *Evviva l' Ungheria!*”⁵ A magyar ügygel szemben ellenséges, többségében német, horvát és cseh nemzetiségű tisztikaruk pedig, állítólag, kinyilatkoztatta a budai főhadparancsnokság vezetőjének, Lederer tábornoknak, hogy „ők nem állhatnak jól embereikért ha fegyverre kerülne a sor mert őket lőnék le legelőször is s ezután a magyarokkal tartanának”.⁶ Figyelembe véve, hogy a fővárosban ebben az időszakban tartózkodó mintegy 7500 főnyi serezi katonaság jelentős részét a Ceccopieri és a Zanini ezred katonái alkották, elmondható, hogy az olasz legénység magyarbarát szellemisége nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy március idusán vértelenül győzhetett a forradalom.

Nyáron a Ceccopieri ezred zászlóaljai elvezényelték a fővárosból. Az augusztus végi állapot szerint a két zászlóalj négy százada Pozsonyban, négy százada Komáromban, kettő Verbón, egy-egy pedig Brezován és Pöstyénben tartózkodott. Szeptember 16-án a komáromi századokat is Pozsonyba rendelték.⁷ A Ceccopieri ezredet a magyarországi harcok kitörése után, 1848 októberében Pozsonyból, a város lakosságának rokonszenvtüntetése ellenére, Bécs felé irányították. Mivel az olasz katonákat megbízhatatlannak tartották, zászlóaljaikat útközben két horvát ezred közé sorolták, s tisztikarukat is osztrákhú horvátokkal töltötték fel. Gustavo Massoneri őrmester eredményes propagandatevékenységet folytatott honfitársai körében, akik egy éjszakán megpróbálták titokban elhagyni az osztrák állásokat. Azonban észrevették őket, és a szökés így csak 600 katonának sikerült. Ők a Lajtánál álló magyar sereghez mentek át, ahol különféle csapatokhoz kerültek.⁸ Egy részük beállt az Újházi László kormánybiztos által szervezett Frangepán szabadcsapatba, amelyhez más, osztrák ezredeket elhagyó olasz katonák és Magyarországon élő olasz polgárok is csatlakoztak. A magyar sereg veresége után, 1849 február közepétől Lipótvárba kerültek, amelynek feladásakor, 1849. február 2-án osztrák hadifogságba estek és besorozták őket a császári hadseregbe.⁹

4. Berkó 443–444. – Urbán (1963) 155. nota, 158–169. – Hermann 319. – Bencze 29–30.

5. *Életképek*, 1848. április 2. (15.) 444.

6. Szabó Alajos levele Egressy Gáborhoz. Pest, 1848. március 18. In: Waldapfel I. 122.

7. Hermann 320. – Urbán (1973) 194.

8. Massoneri 21–33. – Berkó 444. – Bona (1988) 55–56. szerint 200 olasz állt át a honvédsereghez. – Kumlik 34. nota

9. OHB 1848: 1572. – Rabár (1988) 369.

A Magyarországon állomásozó második olasz ezred, a Karl Kress báró altábornagy nevét viselő 7. könnyűlovas ezred, kezdetben a Jellasics bán csapatai ellen harcoló magyar sereg kötelékébe tartozott. Jellasics sikerei után azonban, erőteljes agitáció hatására, más császári–királyi csapatokhoz hasonlóan, mégis átmentek a szembenálló táborba. Az ezred tizenegy tagja nem követte társait, a magyar honvédek között maradt.¹⁰ Ettől az ezredtől, még 1848 tavaszán, egy 56 főből álló különítményt Erdélybe küldtek pótlovakért. A Kress-lovasok október folyamán kinyilvánították, hogy a magyar hadsereghez kívánnak csatlakozni. Azt kérték, hogy a győzelem után térhessenek haza, addig azonban végigharcolták a háborút. Önálló századot szerveztek belőlük, amely megtartotta a Kress elnevezést. A magyar honvédsereg mindvégig egyetlen könnyűlovas alakulataként 1849 nyarának közepéig Bem tábornok seregéhez tartoztak. Az erdélyi hadjárat után, 1849 áprilisában Bem csapataival a Temesköz felszabadítására indultak. Itt maradtak egészen addig, amíg századuk 1849 júliusában be nem tagozódott az olasz légióba.¹¹

A Pietro Zanini altábornagyról elnevezett 16. sorgyalogezred Magyarországon állomásozó 1. és 2. zászlóaljainak nyolc százada 1848 őszén az eszéki várórséghez tartozott, négy pedig Péterváradon szolgált. Késő tavasszal rendelték őket a térségbe Pestről, amikor a délszlávokkal való fegyveres konfliktus már elkerülhetetlennek látszott.¹² A szabadságharc megindulását követően az ezred császárhű, többségében nem olasz nemzetiségű tisztikara megtagadta a további szolgálattól. Ugyanakkor tenni kellett valamit az olasz legénység ügyében, amely hajlandónak mutatkozott a magyarok oldalán harcolni. Ezért az OHB gróf Batthyány Kázmérnak, a Dráva-vonal védelmére kinevezett kormánybiztosnak a következő értelmű parancsot küldte: „... megbizatik Ön, hogy azon ezred legénységét felszólítva, hogy akarnak-e ügyünk mellett elhatározottan küzdve «olasz honvéd» nevezet alatt, magyar zászlók alatt állani, hogy ha ezt azok kinyilatkoztatják, s azon egyének magyar hazánk ügyét felkaroló férfiak, akkor irántok rendelkezni, s ide a történekről jelentést tenni czélszerű leend.”¹³ Egy „olasz honvéd” elnevezés alatt megszervezendő egység gyakorlatilag az olasz légió felállítását jelentette volna. Ez első lépésben az ezred feloszlásával járhatott volna, aminek a veszélyét pontosan látta Batthyány, ezért nem is támogatta a tervet. November 24-én írásban is megindokolta álláspontját a javaslatot eredetileg felvető Mészáros hadügyminiszternek: „Az ezrednek itt csak egy része van, ha ez a nagyobb része. Mi történik avval, ami az Újvidéken állomásozik? Ha feloszlatták az ezredet, egyéntől függ, belép-e a honvéd zászlóaljba vagy nem. Mi lesz azokkal, akik hazakíváncsoznak... Legjobbnak tartom a dolgot abban hagyni, hol most van, s nekik jó s biztos tiszteket adni.”¹⁴ A hadvezetést meggyőzte a kormánybiztos érvelése, nem hoztak létre

10. KLÖM XIII. 66, 74, 83.

11. MOL HM Ált. 1848: 8043, 1848: 8145. – OHB 1848: 929. KLÖM XIII. 138. – Kedves 34–35, 61. – Csikány 58.

12. Urbán (1971) 232. – Rabár (1995) 46–48

13. OHB 1848: 2132. KLÖM XIII. 338.

14. MOL HM Ált. 1848: 9866. – Rabár (1995) 72.

önálló olasz zászlóalj, de az eszéki olasz katonák a magyarok oldalán harcoltak tovább.

December közepén a Péterváradon állomásozó négy századot (320 fő) Újvidékre rendelték, majd gr. Esterházy Sándor tábornok, bácsi parancsnok verbászi táborába irányították.¹⁵ A Zaniniak azonban január 4-én még Újvidékről, báró Maasburg János százados vezetésével, visszatértek az osztrák zászlók alá.¹⁶ Az Eszéken szolgálatot teljesítő nyolc századot az OHB december 14-én Apatinon keresztül Pestre rendelte. A tisztek nagy számú kilépése miatt vezetésüket Luigi Venturini századosra bízta, akit rövidesen kineveztek őrnaggyá.¹⁷ A nyolc század 1849 január elején Perczel Mór tábornok Középponti Mozgó Seregéhez került, amely második dandárának parancsnoka, egy január 8-i és 17-i kimutatás szerint, maga Venturini őrnagy volt, s az ő parancsnoksága alá tartozott, többek között, a Zanini ezred nyolc százada is.¹⁸ Január végén Dembinski altábornagy a Zanini-zászlóalj Kazinczy Lajos önálló hadosztályába osztotta be, később ezzel a hadosztállyal együtt Klapka György ezredes I. hadtestébe, a felső-tiszai hadtesthez került, de ekkor már csak hat századot (900–950 fő) számlált.¹⁹

Ebben az időszakban történt egy újabb kísérlet önálló olasz légió megalakítására. A felső-tiszai hadtest Egerben tartózkodó parancsnoka február 23-án tett rá javaslatot a hadügyminisztériumnak: „A parancsnokságom alatti táborba osztván be a Zanini olasz ezredbeli zászlóalj, célszerűnek látám régi elnevezését korszerűsíteni, s azt «olasz legio» címmel felcserélni.”²⁰ A továbbiakban elgondolása jóváhagyását kéri, s ennek megtörténte után a döntésről a megfelelő parancsnokságokat tájékoztatni. Itt és ekkor azonban ez nem történik meg, az olasz légió megalakítására még várni kellett egy hónapot.

A Zanini-zászlóalj, Venturini őrnagy parancsnoksága alatt, február 26–27-én részt vett a kápolnai csatában. A csata folyamán tanúsított magatartásukról egymásnak ellentmondó hírek és beszámolók láttak napvilágot. Mindezek középpontjában az állt, hogy az olaszok önszántukból álltak-e át a császári csapatokhoz, vagy fogságba estek. Kossuth a csata másnapján azt írta, hogy áruulásával a Zanini-zászlóalj akadályozta meg a magyar sereg győzelmét.²¹ Amennyire tudni lehet, sokkal inkább az történt, hogy a Kápolnára behatoló olasz századokat túlerőben lévő császári csapatok bekerítették, s akiknek nem sikerült elmenekülni, letették a fegyvert.²² A fogságba esett négy századdal együtt a zászlóalj parancsnoka, Venturini őrnagy is az osztrákok kezébe került. A császári hadbíróóság Venturinit a következő évben Pesten halálra, majd, ezt megváltoztatva, húsz év sáncmunkára

15. OHB 1848: 6972. KLÖM XV. 879. – OHB 1848: 5337. KLÖM XIII. 730. – Hermann 320.

16. OHB 1849: 105. – Jászay 157. – Bona (1988) 723.

17. KLÖM XIII. 741–742, 857, 876, 923.

18. HL 48–49. 8/413, 9/447.

19. Hermann 320–321.

20. HL 1848–49, 14/469. Közli: Farkas–Böhm–Csikány 83.

21. KLÖM XIV. 557., továbbá 560–561, 572., valamint Közlöny 1849. március 2. (42.) – Hasonló megközelítés: Mészáros II. 72–73.; Kollár János levele in Oláh II. 222–223.; Marczius Tizenötödike 1849. március 1. (14.).

22. Klapka 204–205. – Borus (1975) 256–259.

ítélte²³, ami önmagában is cáfolja azt a feltételezést, hogy a Zanini-zászlóalj áruulás révén veszett el a magyar sereg számára. Amikor pedig a megmenekült két század a zászlóval és a zászlóalj zenekarával együtt, Francesco de Paoli százados²⁴ vezetésével március 5-én megérkezett Debrecenbe, azok is megváltoztatták véleményüket, akik néhány nappal korábban még a Zaniniak áruulásáról írtak. Jó példa erre a Debrecenben ülésező nemzetgyűlés egyik képviselője, Huszka Mihály, aki március 1-én, a Kápolnáról érkező első hírek alapján még arról írt, hogy „seregünk közül a Zanini zászlóalj az ellenséghez szegődött”, hat nappal később viszont már az alábbi sorokat küldi vármegyéjéhez: „Tegnapelőtt az elpártoltnak állított Zanini zászlóaljból mintegy 220 egyén a bandával együtt Debreczenbe megjelent, s így az elpártolás aligha igaz lesz, e körülmény egyébiránt Kossuth úr előadása szerint vizsgálat alatt van.”²⁵

Az olasz légió megalakulása

Már kezdettől fogva fellelhető a szándék, hogy az olasz katonákat egy önálló légióba szervezzék. Ésszerűnek tűnhetett, hogy az olaszok honfitársaik oldalán és olasz parancsnokok vezetése alatt megerősödött nemzettudattal és megtöbbszörözött harci kedvvel vetik magukat a küzdelembe. Másrészt, akárcsak a német vagy a lengyel légió esetében, erősíthette a magyarságnak azt az érzését, hogy más népek rokonszenvvel figyelik elkeseredett harcát és gyakorlati segítséget is nyújtanak, továbbá demonstrálhatta az idegen közvélemény előtt a szabadságküzdelem egyetemességét. Miután a Ceccopieri ezredtől átszökött olasz katonákból álló Frangepán zászlóalj 1849. február 2-án Lipótvárnál, a Zanini ezred magyar oldalra maradt századainak jó része pedig február 27-én a kápolnai csatában osztrák fogságba esett, 1849 tavaszán Debrecenben ismét napirendre került egy olasz légió felállítása. Az immár harmadik kísérlet feltehetőleg azért vezetett el végre az olasz légió megalakításához, mivel — az 1848 novemberi és 1849 februári helyzettel szemben — a magyar honvédseregben már nem harcoltak tisztán olasz légénységű alakulatok, amelyeknek megbontása harcértékük csökkenésével járhatott volna együtt.

Március 15-én a magyar hadsereg fővezére, Vetter Antal altábornagy arra kérte a hadügyminisztériumot, hogy a Zaniniak zenekarát irányítsák Damjanich János vezérőrnagy III. hadtestéhez, a megmenekült két századot pedig szét kívánta osztani a különböző zászlóaljak között. Mészáros Lázár hadügyminiszter azonban a zenekart a századokkal együtt továbbra is Debrecenben akarta tartani, mivel ez utóbbiakról úgy vélte, hogy csak helyőrségi szolgálatra alkalmasak.²⁶

Debrecen város polgárai és a menekültek egyébként szeretettel fogadták a Zanini ezred két századát. Népszerűségüket az alábbihoz hasonló esetek is növelhették. Március 16-án osztrák foglyokat vezettek Debrecenbe, akiket hamarosan kíváncsiskodók hada vett körül. Ekkor a tömegeből kilépett egy Zanini-ezredbeli

23. Bona (1987) 82.

24. Bona (1988) 454.

25. Oláh II. 216, 229.

26. Hermann 321–322.

olasz vitéz, és megállt egy Zanini-sipkát viselő fogoly előtt. „Te olasz vagy? — kérdezte tőle saját nyelvén — mert sipkád annak hazud.” A fogoly azonban nem értette az olasz szavakat, ugyanis cseh volt. Az olasz katona erre letépte a cseh fejéről a sipkát, és „a Zanini-sipka nem Windischgrätz zsoldosa fejére való!” felkiáltással dühösen szétépte. A sipka, mint később kiderült, a kápolnai csatában vált gazdátlaná, és ott került „a sanyaru cseh” fejére.²⁷

Különösen népszerű volt a Zanini-zászlóalj zenekara. Jóllehet alig egy hónapot töltött Debrecenben, a városi rendezvények, ünnepek gyakori szereplőjévé vált. Alighogy a városba érkeztek március 5-én délután, már aznap este „hangszkaruk a Magyarország fő hadparancsnoka laka előtt tisztelkedett”.²⁸ Március 15-én, a forradalom első évfordulóján díszmenetet tartottak a katolikus templomtól a Nagytemplomig, amelyen részt vett a Zanini-zenekar is „harsogtatván a Rákóczy indulóját”.²⁹ Ugyanaznap délután a Nagyerdőn népünnepélyt rendeztek. „Bor folyt, ökör sült, és beszédek tartottak” — foglalta össze lakonikusan az eseményeket az *Esti Lapok* tudósítója, majd hozzátette: „A Zanini zenekar szebbnél szebb zeneművekkel mulattatá a közönséget, melly a kedvetlen idő dacára is szép számmal gyűlt össze.”³⁰

Inter arma Musae silent — Fegyverek közt hallgatnak a Múzsák... A szabadságharcát vívó Magyarország fővárosaként szolgáló Debrecenben jó ideig nem rendeztek hangversenyt. A hiányt a Zanini-zenekar megérkezése enyhítette valamelyest, amelynek mestere, Zilotti március 26-án koncertet adott a polgári casinóban. „A hallgatók megtömték a termet, mert ujság volt a látvány, mióta itt megtelepedtünk” — írja a Közlöny tudósítója.³¹ A zenekar debreceni tartózkodása idején hetente kétszer vehettek részt hangversenyen a zenekedvelők. Talán még az átélt zenei élmény hatása alatt írta le az említett tudósító a Zanini olaszokról a reménykedő gondolatokat: „Itt vannak ők, mint élő emlékei egy irtózatosságnak, mellyen társaik nemzetünk és szabadságunk melletti buzgalmukat vérökkel pecsételték. Ha elcsendesül a zivatar, és béke lesz a szabad népek között: tőlük, saját gyermekeinek ajkáról is fogja hallani harcainkat a nép, a szabaddá lett Itália.”

Április 2-án a zenekar a városba bevonuló Bocskai-huszárokat köszöntötte, virágvasárnapon pedig „reggel 8 és 9 óra közt a cath. templom előtt vallásos parádét tartottak... a zanini vitézek”.³² A debreceni tartózkodás, de talán az egész szabadságharc legszebb pillanatainak egyike volt az az esemény, amiről az *Alföldi Hirlap* egy lengyel lovas zászlóalj április 4-i érkezése kapcsán beszámol: „Lengyelek olaszok zenéjével vezetettve jöttek be a magyar Debreczenbe, a magyar szabadság jelenlegi középpontjára.”³³

27. Alföldi Hirlap, 1849. március 25. (26.)

28. Uo. 1849. március 7. (19.)

29. Uo. 1849. március 18. (23.)

30. *Esti Lapok*, 1849. március 16. (19.)

31. Közlöny, 1849. március 29. (65.)

32. Uo. 1849. április 4. (70.)

33. Alföldi Hirlap, 1849. április 5. (31.)

A zenekart azonban hamarosan elvezényelték Debrecenből. Kossuth ugyanis március 31-én kérte a hadügyminisztériumot, hogy a zenekart küldjék a hadsereghez. „Ottlétének szükségéről semmi tudomásom nincs — van ellenben arról, mennyire érezhető a hadseregnél a harci zenék hiánya.” — indokolta kérését Kossuth.³⁴ Mészáros hadügyminiszter április 5-én utasította a főparancsnokságot, amely másnap meghagyta a debreceni térparancsnokságnak, hogy a zenekart azonnal indítsa útnak Egerbe; ez április 7-én meg is történt.³⁵ A zenekar májusban már Buda alatt szolgált a Nagysándor tábornok vezette I. hadtestben.³⁶

Időközben, 1849. március 25-én a hadügyminisztérium megbízta Nicoledon, magyarosított nevén Győzei Vince őrnagyot, egykori császári tisztet, hogy a kápolnai csatából megmenekült Zanini-bakákra építve szervezze meg az olasz légiót, ugyanis ők, a zenekarral ellentétben, Debrecenben maradtak. A légió kezdetben 334 főt számlált és két századra oszlott: az elsőbe 170, a másodikba 164 katona tartozott.³⁷ A légió gyarapítását elősegítendő Stein Miksa (Maximilian) ezredes, a hadügyminisztérium vezérkari osztályának vezetője április 10-én Debrecenben egy Nyílt rendeletet bocsátott ki. Ebben Stein ezredes, a hadügyminiszter rendelete alapján, megbízta Győzei őrnagyot, az olasz légió parancsnokát, „minden olaszjuk egyének hadiszolgálatra leendő fölkeresésével s összegyűjtésével”. E célból Nagyváradra rendeli, és egyben felhatalmazza „minden ott található olasz egyének, akár melly katonai rangban és akár melly magány vagy nyilvános s Álladalmi szolgálatban legyenek ők, azonnali öszve állítására és ide Debreczenbe leendő szállítására.” Ugyanakkor felszólítja az összes katonai és polgári hatóságot, hogy minden eszközzel segítsék Győzei őrnagyot feladata teljesítésében.³⁸

A rendelet nem maradt eredmény nélkül. Győzei összegyűjtötte a császári csapatokból megszökött olasz katonákat és jelentős számú olasz hadifogoly is vállalt szolgálatot. Ennek eredményeképpen áprilisban lehetőség nyílt a 3. század felállítására is. A rendszeresített állomány szerint egy század részére a következő létszámot írták elő: 1 százados, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 őrmester, 12 káplár, 2 dobos, 2 ács, 120 közkatona, vagyis 4 tiszt és 138 főnyi legénység, összesen 142 fő. Ennek alapján az immár 403 főt számláló olasz légió állománya 1849. április 30-án az 1. táblázat szerinti összetételű volt.³⁹

A 3. század parancsnoka Gustavo Massoneri százados volt, aki, mint láttuk, február 2-án Lipótvárnál osztrák fogságba esett. 12 év várfogságra ítélték, március 21-én azonban megszökött, hogy ismét csatlakozzon a honvédsereghez. Április 22-én került az olasz légióba. Végigküzdötte a szabadságharcot, visszajutott Piemontba, majd 1859-ben belépett az olaszországi magyar légióba.⁴⁰ A 3. század legénységét pedig az olasz kiegészítésű 13. (Wimpffen) gyalogezred egykori kato-

34. KLÖM XIV. 773–774.

35. HL 48–49. 20/249., 20/334. – Közlöny 1849. április 14. (78.)

36. HL 48–49. 27/135., 27/183., 27/231., 27/364., 27/365., 28/4.

37. Berkó 446.

38. HL 48–49. 21/23. – Közli: Berkó 446–447.

39. HL 48–49. 24/606. – Közli: Berkó 447.

40. Massoneri 90–156. – Bona (1988) 395.

1. táblázat. Az olasz légió állománya 1849. április 30-án

	1. század	2. század	3. század	Összesen
Százados	1	–	1	2
Főhadnagy	–	1	–	1
Alhadnagy	1	2	–	3
Őrmester	4	6	2	12
Káplár	26	27	23	76
Dobos	2	1	–	3
Ács	4	4	1	9
Légionista	131	123	43	297
Összesen	169	164	70	403

nái alkották, akik április 24-én léptek a légió szolgálatába, miután a losonci rajtaütésnél, március 14-én a magyarok fogságába estek.⁴¹

Az olasz légió külön egyenruhát kapott, mégpedig a zöld–fehér–piros olasz nemzeti színekbe öltöztették. Fekete honvédcsakót viseltek felső pereme alatt körülfutó piros-fehér-zöld zsinórral, térdig érő, kétsoros zöld kabátot vörös gallérral és karhajtókával, úgynevezett „francia hajtókával”: a zöld kézelőt felül piros szegély jelezte, ezt egy kétszer olyan hosszú zöld posztósáv fedte, külső oldalán kétszer ívelve és körös-körül pirossal szegélyezve; az egészet egymás felett három gomb tartotta. A kabát széléit és a gallért fehér posztó szegélyezte. A félgömb alakú fehér gombok közül a két legfelsőt nem gombolták be, hanem a kabát felső sarkait kihajtották, hogy a piros bélés láthatóvá váljék. A kabáthoz sötétszürke pantallót hordtak vörös szegéllyel. A tiszteknek ezüst vállrojtjai és gallérvonásai voltak, pantallójuk piros zöld sávval, a törzstiszteknél ezüstspaszománnyal. A légió fegyverzete és felszerelése azonos volt a honvéd gyalogsági csapatokéval.⁴²

Miután Győzei őrnagy a légió szervezésének kezdeti lépéseit megtette, helyébe Klapka tábornok helyettes hadügyminiszter május 23-án az ausztriai születésű, de olasz származású és Magyarországon élő Camillo Fedrigoni honvéd őrnagyot nevezték ki.⁴³ A nemesi származású Fedrigoni a katonaiskolát Grazban végezte el, az utászokhoz került, 1848 tavaszán pedig alszázadosként szolgált a 39. gyalogezredben, amely egyébként a szabadságharcban végig a magyar oldalon küzdött. Fedrigoni 1848 nyarán részt vett a délvidéki harcokban, 1849 januárjában pedig rokonának, Kiss Ernő altábornagynak a segédtisztje lett.⁴⁴

A légió Debrecenben teljesített helyőrségi szolgálatot, kisebb különítményei pedig a környékbeli településeken állomásoztak. Május 3-án a légió egy tizedesét három közlegénnyel Derecskére rendelték kórházi szolgálatra, Visentini hadnagy két káplárral és 36 közlegénnyel Nagykállóban, Spegazzini százados egy őrmes-

41. Berkó 448.

42. Barcy–Somogyi 189–191. – Berkó 448.

43. MOL HM Ált. 1849: 15 355. – Közlöny 1849. május 26. (115.)

44. Bona (1987) 143–144.

terrel, egy káplárral és 30 közlegénnyel Berettyóújfaluban tartózkodott. Két közlegény a nagyváradi ruhabizottságnál tevékenykedett mint mesterember, másik kettő pedig pékként az élelmezésnél.⁴⁵ Május 24-én a légió 3. századát Tiszafüredre indították, hogy a 43. zászlóalj ott állomásozó két századát váltsa fel. Másnap Fedrigoni őrnagy levelet intézett a főhadparancsnoksághoz, amelyben közölte, hogy az említett alakulat elvonulása után a légió már csak két századból áll, s az elvezénylések és a betegek nagy száma miatt már a napi őrszolgálattal is gondok adódnak. Az állomány létszámának illetően csökkenése miatt azt kérte, hogy a Berettyóújfaluban és Nagykállóban állomásozó különítményeket vezényeljék vissza a légióhoz.⁴⁶

Azáltal, hogy 1849 januárjának elejétől Debrecen vált a szabadságharcát vívó Magyarország fővárosává, a nemzetgyűlés és a kormányhivatalok székhelyének áttelepítésével, valamint nagy számú menekült érkezésével a város elérte befogadóképességének határát.⁴⁷ A túlszűfolttság számos problémát szült, az olasz századoknak is akadtak gondjaik a beszállásolással. Április 13-án a légió parancsnoka, Győzei őrnagy beadvánnyal fordult a Városi Tanácshoz, amelyben az olasz katonák szállásainak megjavítását, szalmazsákok kiutalását kérte. A kérvényt Stein Miksa ezredes is pártolta.⁴⁸ Május 17-én Győzei ismét panasszal élt: a beszállásoláshoz a nyelvi különbségek igen sok bajt okoznak, a gazdák nem adnak szalmát, a tisztai szállásokért pedig túl sokat kérnek. Szentpály térparancsnok eredményes intézkedést sürgetett az ügyben.⁴⁹

Május 27-én az olasz légió két századát (193 fő) a román felkelők ellen Zaránd megyébe rendelték. A Francesco de Paoli százados által vezetett olaszok részt vettek a Kemény Farkas ezredes által irányított, június 8–18. között zajló havasi hadjáratban, amelynek az volt a célja, hogy felszámolják a román felkelők megerősített táborait. A hadjárat azonban nem végződött sikerrel, Kemény kénytelen volt visszavonulni Gyulafehérvár felé. A havasi hadjárat harcai után már csak 120 főt számláló két olasz század július 11-én a gyulafehérvári ostromseregben szolgált.⁵⁰ Az ostromsereg parancsnoka, a már említett Stein ezredes, 1849. szeptember 12-én Vidinben írt levelében meleg hangon szól ezekről az olasz katonákról: „Erdélyben, Gyulafehérvár ostroma alatt az olasz légió két gyalogsági százada közvetlen parancsnokságom alatt állt. Mindig derék katonáknak bizonyultak, fegyelmezettek és jól képzettek, fáradhatatlanok és akaraterősek bármilyen körülmények között, kérlelhetetlenül szigorúak és vitézek az ellenséggel szemben.”⁵¹

45. HL 48–49. 25/268. – Berkó 449. – Hermann 322. – Lengyel 21.

46. HL 48–49. 30/44

47. Erről l. Módy 59–100.

48. Lengyel 19. A Lengyel által megadott hivatkozás (Városi Levéltár 1848–49. Oklevéltár 14.) alapján az említett beadvány a HBmL-ben már nem található.

49. Módy 88. A megadott hivatkozás (Debr. Lvtr. 311–1849.) alapján már ez a dokumentum sem lelhető fel a HBmL-ben.

50. OHB 1849: 7606, 1849: 7809. – HL 48–49. 30/234b. – Alföldi Hirlap 1849. május 29. (54.). – Hermann 322–323.

51. Bettoni-Cazzago Documento N. 21. 122–123.

Monti ezredes a légió élén

Fedrigoni őrnagy megbízatása csupán néhány napig tartott. Május 25-én ugyanis Kossuth, Görgey Artúr hadügyminiszter egyetértő támogatásával, Alessandro Montit nevezte ki az olasz légió parancsnokává. Az újdonsült parancsnokot néhány nappal később, június 1-én ezredessé léptették elő.⁵²

Báró Alessandro Monti 1818-ban született Bresciában. A bécsi hadmérnöki akadémia elvégzése után zászlósként a császári–királyi hadsereg 10. gyalogezredében szolgált, 1842-től pedig — főhadnagyként — a 2. (Hohenzollern) könnyűlovas ezredben, ahol öt év múlva kapitánnyá léptették elő.⁵³ 1848-ban, honfitársai oldalára állva, részt vett az itáliai forradalmi eseményekben, vezető szerepet játszott Brescia felszabadításában. A bresciai ideiglenes kormány a város és a tartomány parancsnokává nevezte ki, majd a Tirolban harcoló olasz hadosztály vezérkari főnökeként több csatában is kitüntette magát. Egyik ilyen alkalommal még a csatateren alezredessé léptették elő. Az olasz főszereg custozai veresége (július 23–25.) után a tiroli hadosztály is visszavonult Piemontba. Itt élt Monti 1848 decemberéig téltenségre kárhozotva, amikor a piemonti kormány diplomáciai megbízással Magyarországra küldte. Ekkor ismerték el Piemontban magyar követként báró Splény Lajost, ami azért rendkívüli esemény, mivel ez egyben a független Magyarország elismerését is jelentette. Splény az egyetlen az egész szabadságharc alatt, akit valamely külső hatalom mint hivatalos követet elismert és — a kölcsönösség értelmében — tényleges követváltással viszonzott. Az újonnan kinevezett kormányfő, Vincenzo Gioberti részletes követutasításokkal látta el Montit. A küldetés egyik fő célja a közvetlen katonai együttműködés előmozdítása, aminek az érdekében a „követ magyar lobogók alá hívja mindazokat az olaszokat, akik egyelőre osztrák zászlók alatt harcolnak”. A másik, rövid távon megvalósítható és megvalósítandó célkitűzés, amelynek szintén komoly előzményei vannak a piemonti külpolitikában, a magyar–szláv megbékélés előmozdítása a közös olasz–magyar–délszláv osztrákellenes összefogás létrehozása.⁵⁴ Monti még decemberben útra kelt, azonban — többszöri próbálkozás és veszélyes kalandok után — csak 1849. május 10-én tudott Magyarország területére lépni. Erre az időre viszont megbízatását már visszavonták, ugyanis a piemonti hadsereg márciusban döntő vereséget szenvedett az osztrákoktól, Gioberti miniszterelnököt pedig menesztették. Monti így magánemberként indult Magyarországra. A határon való átjutás után azonnal Debrecenbe sietett Kossuthhoz, ahová még május 20. előtt megérkezett.

Monti saját kérésére került a légió élére, ugyanis miután diplomáciai missziója, amint láttuk, önhibáján kívül kudarcba fulladt, a Giobertitől kapott utasításoknak legalább a hadi vonatkozású részeit megpróbálta teljesíteni: egy csapatot gyűjteni a Magyarországon tartózkodó valamennyi olasz katonát. Ilyetén elhatározását már tényként közölte Marcello Cerrutival, a belgrádi szárd konzullal június 7-én kelt levelében: „Időközben, amíg vissza nem kapom diplomata minőségem-

52. Uo. Documento N. 19. 120.

53. Monti 1849-ig terjedő pályafutásáról bővebben: Bettoni-Cazzago. – Pierantoni. – Bona (1987) 244–245.

54. Quazza 158–160.

met, az olasz légió élére állok, sőt, jelenleg annak szervezésével foglalkozom; és, hogy kormányomat ne kompromittáljam, átmenetileg a magyar kormány szolgálataiba lépek, amely ezredessé nevezett ki.”⁵⁵ Ebből a levélből is kiolvasható, hogy Monti nagy lelkesedéssel vetette bele magát a légió szervezésébe, a legapróbb részletekkel is foglalkozott. Belgrádi és olasz újságcikkeket kér Cerrutitól, mivel „itt igen hamis elképzelések élnek a mi dolgainkról”. Aztán megszólal a hivatásos katona hiúsága: kéri Cerrutit, hogy küldessen neki Torinóból sisakot, vállpántokat, ezüstövet és egy ezredesi vállszalagot. Egy héttel későbbi levelében ugyancsak Cerrutitól kér olasz hazafias dalokat, hogy a katonák feltöltődjenek tőlük, és egy, a piemonti hadseregben rendszeresített szolgálati szabályzatot.⁵⁶

Monti ezredes, még a kinevezése napján, május 25-én, a parancsnokság átvétele alkalmából egy napiparancsot tett közzé, amelyben biztosítja katonáit, hogy szeretteik és honfitársaik büszkén tekintenek rájuk a messze távolból, amiért a „magyarok testvéri földjén” küzdenek a zsarnok ellen, majd bosszúra szólítja fel őket: „Halál az osztrák gyilkosra!”⁵⁷

Néhány nap múlva a magyar kormány egy díszes selyemzászlót adományozott az olasz légióknak, amelyet ünnepélyesen avattak fel Debrecenben. A szabad szélein nemzetiszínű rojtozással szegélyezett zászlólap egyik oldalán Magyarországra és a Szárd Királyságra egymás mellé helyezett, olajágkoszorúval övezett címerre található piros–zöld hullámvonalú keretben, a másik oldalára egy kétnyelvű felirat került: „Éljen a Magyar–Olasz-Unió — Éljen a szabadság! Viva l'Unione magiaro–italica. Viva la libertà!”⁵⁸

A tavaszi hadjárat sikereinek köszönhetően egyre nagyobb számú olasz katona hagyta el a császári lobogókat, hogy a magyar oldalra álljon, s a hadifoglyok közül is többen felvételüket kérték az olasz légióba. Május 29-én Kossuth felszólította Lechner hadnagyot, hogy tartóztassa fel Szoboszlón azt a mintegy 600 hadifoglyot, akik Buda visszavételénél estek fogságba, s akiket Debrecen felé szállítottak. Ugyanis a Szolnok–Debrecen, illetve a Szolnok–Arad vasútvonal földmunkáinál kívánták igénybe venni őket. A kormányzó rendelete az alábbiak szerint folytatódik: „Együttal szólítsa fel a szállító parancsnokokat, hogy adják bé jelentéseiket tüstént arról, hány olasz fogoly van felölyegetők alatt — ezek azonnal felszólítandók, ha vallyon óhajtanak-e Magyarországra s ezáltal önorszáruk érdekében a magyar seregben harcolni s abban egy külön már felállított olasz légióba besoroztatni, miről is jelentése elváratik.”⁵⁹ Ez alkalommal a 23. gyalogezredből léptek be számosan (154 fő) az olasz légióba. Ennek is köszönhetően a légió június közepén már hat századból álló teljes zászlóaljat alkotott, tisztikara pedig 19 főből állt (ld. 2. táblázat; zárójelben az előléptetés dátuma).⁶⁰

55. Közli: Fornaro 61–62.

56. Uo.

57. Bettoni-Cazzago Documento N. 20. 121–122. Magyarul: Berkó 451.

58. Kerekes 659.

59. OHB 1849: 7553. KLÖM XV. 430.

60. Berkó 450–451. – Egyes tiszték kinevezéséről: Közlöny 1849. április 14. (79.), május 6. (98.) és június 2. (121.).

2. táblázat. Az olasz legió tisztikara 1849 júniusában

Alessandro Monti	ezredes	(1849. június 1.)
Camillo Fedrigoni	őrnagy	(1849. május 25.)
Francesco de Paoli	százados	(1848. december 20.)
Adolfo Mazzoneri	százados	(1848. december 22.)
Giuseppe Caprin	százados	(1849. január 1.)
Alessandro Burlina	százados	(1849. január 1.)
Pietro Spegazzini	százados	(1849. január 1.)
Pozsoni József	főhadnagy	(1849. január 1.)
Giovanni Lecchi	főhadnagy	(1849. január 1.)
Turánszki Tamás	főhadnagy	(1849. május 16.)
Valentino Balasso	főhadnagy	(1849. június 1.)
Eugenio Galvani	főhadnagy	(1849. június 1.)
Angelo Visentini	hadnagy	(1849. január 1.)
Streitmann Lipót	hadnagy	(1849. május 1.)
Giuseppe Tamasca	hadnagy	(1849. június 1.)
Nitsch János	hadnagy	(1849. június 1.)
Gaetano Angelo	hadnagy	(1849. június 1.)
Naményi Antal	hadnagy	(1849. június 1.)
Sural Ede	hadnagy	(1849. június 1.)

Az olasz legió június 19-én hagyta el Debrecent.⁶¹ Először Szolnokra irányították, de néhány napos tartózkodás után továbbküldték Szegedre, ahova július elején érkezett meg.

Az utolsó hetek küzdelmei és a számkivetés hónapjai

Szegedről fordult Monti július 4-én magánlevélben Kossuthhoz, akitől az egész legió nevében azt kérte, hogy a honvédseregben szolgálatot teljesítő minden egyes olasz katonát vonjanak össze. Határozott kívánsága volt továbbá, hogy a 16. (Zanini) gyalogezred zenekarát rendeljék az olasz legióhoz, végezetül pedig a nem olasz nemzetiségű tiszteket helyezték át a légiónak más csapatokhoz.⁶² Maga Kossuth is gondot fordított a legió szervezésére: július közepén Aradról két alkalommal összesen 500 darab fegyvert küldetett Szegedre az olasz legió számára.⁶³ Az olasz nemzetiségű katonaszökevények tovább növelték a két zászlóaljat alkotó, összesen nyolc századból, egy vadászszázadból és egy lovas osztagból álló legió létszámát, amely a július 16-án szerkesztett állománytáblázat szerint több mint ezer főt számlált: 7 százados, 7 főhadnagy, 17 alhadnagy, 29 őrmester, 173 káplár,

61. Hermann 324.

62. HL 48–49. 20/164. – Berkó 451.

63. OHB 1849: 9608. KLÖM XV. 751.

14 dobos, 13 ács és 774 légionista alkotta, Monti ezredessel és Merlo őrnaggyal mindösszesen 1036 fő, beleértve az Erdélyben szolgáló két századot és egy Nagyváradon tartózkodó különítményt is.⁶⁴ A hónap végén csatlakozott a legióhoz a Kress-féle könnyűlovasok 68 fős osztaga, amely Giuseppe Decarlina százados parancsnoksága alatt egyesült a lovassággal.⁶⁵

Az olasz legiót július 29-én mozgósították, amikor a visszavonuló magyar honvédsereg a jelentős osztrák–oroszfőlény ellenében egyre kilátástalanabb helyzetbe került. A legió vezetését, miután Monti ezredest hadosztályparancsnokká nevezték ki, a lovas század parancsnokára, Giuseppe Decarlinire bízta, akit egyidejűleg őrnaggyá léptettek elő.⁶⁶ Amikor augusztus 2-án Haynau seregének jobb szárnya megkísérelte az átkelést a Tiszán, Dembinski az olasz legiót is magában foglaló Monti-hadosztályt Törökkanizsára irányította.⁶⁷ Elkeseredett harc kezdődött. Az olasz légiónak szinte semmi ideje sem volt a szükséges előkészületek megtételéhez, katonái a nehéz, mocsaras terepen mégis vitézül küzdöttek egészen az esti órákig, ekkor a sötétség jótékony leple alatt rendezetten megkezdték a visszavonulást, s másnap reggel visszaérkeztek Szőregre. A legió átésett a tűzkeresztségen, de súlyos veszteségeket szenvedett. Az augusztus 5-i szőregi csatában az olasz legió, amely a magyar balszárny második vonalában helyezkedett el, erején felül teljesítve, ismét derekasan harcolt. Zárt négyszöget alkotva sorra verte vissza a császári lovasság támadásait. Maga a sebesült Dembinski is sorai között talált menedéket. Az olasz legió kitartásával nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a fáradt, harci kedvben megrendült magyar sereg zömének jelentősebb veszteségek nélkül sikerült visszavonulnia. A hátráló magyar csapatok Óbesenyőnél és Csatádnál súlyos utóvédharcokra kényszerültek. Mindkét alkalommal főszerephez jutott a szőregi visszavonulás során további veszteségeket szenvedett olasz legió, ugyanis egészen Temesvárig az utóvédben harcolt.⁶⁸ Öt napi folyamatos utóvédharc után az augusztus 9-i temesvári csatában a jobbszárnyon küzdött. Az olasz legió által tanúsított bátorság és példamutató önfeláldozás nem maradt visszhang nélkül. Kossuth Lajos kormányzó az alábbi — Arad, augusztus 11. keltezésű, de valószínűleg az emigrációban, augusztus végén keletkezett⁶⁹ — levelet küldte Monti ezredesnek: „Becsületbeli kötelességemnek tartom, hogy Önnek és a parancsnoksága alatt álló olasz légiónak különös köszönetemet fejezzem ki azon valóban katonaság magatartásért, amelyekkel Ön és derék légiója az ezen hónap kezdete óta a Bánságban lefolyt kemény harcokban állandóan kitüntették magukat. Ezzel a légió olyan rokonszenvét bizonyította Magyarországra, amelyekre nemzetem mindig hálással fog emlékezni. Midőn ezen érzelmem bizonyosságául arra kérem Önt, hogy tűzze vitéz mellére a Katonai Érdemrend 3. osztályának rend-

64. Berkó 455–456.

65. Hermann 324.

66. Bona (1987) 132.

67. Bona (1985) 542. – Veress D. 168–169.

68. Vigeveno 16–17. – Veress D. 173. – Berkó 464–466. – Bettoni-Cazzago 140–142. – Mészáros II. 352–353.

69. Hermann 327. – Hajnal 889.

jelét, hat hasonló rendjelet küldök Önnek azzal a kéréssel, hogy azokat nevemben légiója legvitézebbjei közt ossza szét. Semmit sem óhajtok forróbban, mint azt, hogy az Ön hazája szabadságáért érzett rokonszenvenem hasonló nemes módon tanúsíthassam, amiként Ön és katonái azt Magyarország irányában tanúsították.”⁷⁰

Amint bizonyossá vált a magyar ügy kilátástalansága, a Monti ezredes által vezetett olasz légió — a lengyel légióval és több ezernyi magyar honvéddel együtt — Orsován keresztül szerb földre menekült. Az olaszok augusztus 20-án lépték át a határt, de ekkor már csak 445-en maradtak: a légió jóval több mint fele nem egészen három hét leforgása alatt odaveszett.⁷¹ Rövidesen közvetlen török ellenőrzés alá, Vidin városába kerültek. Ausztria követelte egykori alattvalóinak kiadatását, a török udvar azonban ezt visszautasította. Azt viszont lehetővé tették, hogy egy osztrák tiszt agitációt folytasson a menekültek között. Az amnesztia ígéréteire több ezren visszatértek, köztük mintegy 170 olasz is. További 15 főt vesztett az olasz légió az által, hogy ennyien felvették a muzulmán hitet a biztos megmenekülés reményében.⁷² Egy idő után a menekülteket szétválasztották, a vidini táborból különböző helyekre szállították őket. Az olaszok, immár csak 257-en, november 1-én Gallipoli kikötővárosba indultak. Több hónapos, az osztrák–piemonti viszonyból adódó huzavona után 1850. március 14-én végre elindulhattak Itália felé. Hajójuk május 5-én futott be Szardíniára, Cagliari kikötőjébe. Monti ezredes 1850. június 14-én utolsó napiparancsát intézte a légió végsőkig kitartó tagjaihoz.⁷³ A magyarországi olasz légió ezzel hivatalosan is feloszlott.

Maga Monti, mivel a piemonti hadsereg még alezredesi rangját sem ismerte el, csalódottan visszavonult. Kapcsolatban maradt Kossuth Lajossal és a szabadságharc utolsó külügyminiszterével, Batthyány Kázmérral. Aktív tevékenységét erősen megromlott egészségi állapota jelentős mértékben korlátozta, súlyos betegsége szűkre szabta életét. Mindössze 36 éves volt, amikor 1854. május 22-én elragadta a halál.⁷⁴ Nem érthette meg szülőföldjének függetlenségét, s még csak az sem adatott meg a két nép hőse, Monti ezredes számára, hogy, katonához méltóan, csataterén áldozza életét az általa hön áhított szabadságért. Még 1849. október 30-án írta Vidinből Luigi Cerrutinak: „Talán a Tavasz egy erős hadosztály élén talál, hogy visszatérhessünk bosszút állni a gyalázatért azokra a csatamezőkre, ahol mások hibái tették lehetetlenné nekem és honfitársaimnak, hogy halhatatlanokká váljunk.”⁷⁵

70. Bettoni-Cazzago Documento N. 24. 148–149. – Vigevano 19. Magyarul: Berkó 468. – KLÖM XV. 847.

71. Bettoni-Cazzago Documento N. 57. 271–281. – Wysocki 105. 400 átkelő olaszról ír.

72. Bettoni-Cazzago 193–209. – Hajnal 163–250. – Fornaro 90–92.

73. Michel 7–9. – Bettoni-Cazzago 215–240. – Berkó 475–477. – A kiáltvány egy korabeli olasz eredeti példánya: HBmL Csobán Endre levéltári hagyatéka. A Monti Kör iratai XV. 22/d. 1. Magyarul: Berkó 477.

74. Batthyány Kázmér leveleit közli: Zadei. – Monti és Kossuth kapcsolatára: Hajnal 172–176., Kastner 140–163. és Koltay-Kastner 23–41.

75. Közli: Fornaro 92.

Rövidítések jegyzéke

- Barcy–Somogyi = Barcy Zoltán – Somogyi Győző: *A szabadságharc hadserege*, Budapest, 1986
- Bencze = Bencze László: *A Habsburg Birodalom katonai rendszere*. In: *A szabadságharc katonai története* (Szerk. Bona Gábor), Budapest, 1998
- Berkó = Berkó István: *Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1926
- Bettoni-Cazzago = F. Bettoni-Cazzago: *Gli Italiani nella guerra d'Ungheria 1848–49. Storia e Documenti*, Milano, 1887
- Bona (1985) = Bona Gábor: *Szabadságharc 1848–49-ben*. In: *Magyarország hadtörténete I.* (Szerk. Borus József), Budapest, 1985
- Bona (1987) = Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*, Budapest, 1987
- Bona (1988) = Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*, Budapest, 1988
- Borus (1975) = Borus József: *Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata*, Budapest, 1975
- Böhm = Böhm Jakab: *A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1970/2.
- Csikány = Csikány Tamás: *Temesvár ostroma 1849-ben*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1996/1
- Farkas–Böhm–Csikány = *Saját kezébe, ott, ahol ... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*. Szerk. Farkas Gyöngyi. A kötet iratanyagát válogatta és a német nyelvű iratokat fordította Böhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Budapest, 1998
- Fornaro = Fornaro, Pasquale: *Risorgimento Italiano e Questione Ungherese (1849–1867)*, Messina, 1995
- Hajnal = Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*, Budapest, 1927
- HBmL = Hajdú-Bihar megyei Levéltár
- Hermann = Hermann Róbert: *Az olasz légió a magyar szabadságharcban*. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára* (Szerk. Orosz István – Pölöskei Ferenc), Budapest, 1994
- HL 48–49. = *Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai*.
- Jászay = Jászay, Maddalena: *Italia e la rivoluzione ungherese 1848–1849*, Budapest, 1948
- Kastner = Kastner, Eugenio: *Mazzini e Kossuth (Lettere e documenti inediti)*, Firenze, 1929
- Kedves = Kedves Gyula: *A szabadságharc hadserege I. I. A lovasság*, Budapest, 1992
- Kerekes = Kerekes Zoltán: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1972/4
- Klapka = Klapka György: *Emlékeimből* (S. a. r. Katona Tamás), Budapest, 1986
- KLÖM XIII. = *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. (S. a. r. Barta István), Budapest, 1952
- KLÖM XIV. = *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén II. (S. a. r. Barta István), Budapest, 1953
- KLÖM XV. = *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (S. a. r. Barta István), Budapest, 1955
- Koltay-Kastner = Koltay-Kastner Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*, Budapest, 1960

- Kovács = Kovács István: „... Mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*, Budapest, 1998
- Kumlik = Kumlik Emil: *A szabadságharc pozsonyi vértanúi*, Pozsony–Budapest, 1905
- Lengyel = Lengyel Béla: *Olasz kapcsolatok és csapatok a függetlenségi harcban*, Debrecen, 1927
- Massoneri = Massoneri, Gustavo: *Cenni storici della guerra dell'indipendenza d'Ungheria nel 1848–1849*, Fiume, 1898
- Mészáros = Mészáros Lázár emlékiratai I–II. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor, Budapest, 1867
- Michel = Michel, Ersilio: Il colonnello Alessandro Monti e la „Legione Italiana” da Vidino a Cagliari. In: *Mediterranea agosto 1929*
- MOL HM Ált. = Magyar Országos Levéltár. Hadügyminisztérium 1848–1849. Általános iratok (H 75)
- Módy = Módy György: A menekültek. In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május* (Szerk. Szabó István), Debrecen, 1948 (1998, reprint)
- OHB = Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai (H2)
- Oláh = Oláh György: *Békésvármegye 1848–1849*, Gyula, 1892
- Pierantoni = Pierantoni, Augusto: *Il Colonnello Alessandro Monti e la Legione Italiana in Ungheria (1849)*, Roma, 1903
- Quazza = Quazza, Guido: La politica orientale e balcanica del Regno Sardo nel 1848–49 (Da documenti inediti). In: *Rassegna Storica del Risorgimento XXXV* (1948)
- Rabár (1988) = Rabár Ferenc: Lipótvár ostroma 1848–1849-ben. In: *Hadtörténelmi Közlemények 1988/2*
- Rabár (1995) = Rabár Ferenc: Az eszéki vár 1848 őszén. In: *Hadtörténelmi Közlemények 1995/3*
- Urbán (1963) = Urbán Aladár: A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. In: *Hadtörténelmi Közlemények 1963*
- Urbán (1971) = Urbán Aladár: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza (1848. április–május). In: *Hadtörténelmi Közlemények 1971/2*
- Urbán (1973) = Urbán Aladár: *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán*, Budapest, 1973
- Veress D. = Veress D. Csaba: *A szegedi vár*, Budapest, 1986
- Vigevano = Vigevano, Attilio: *La legione ungherese in Italia 1859–67*, Roma, 1924
- Waldapfel = V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára I–IV*, Budapest, 1950–1965
- Wysocki = Wysocki, József: *Együtt a szabadságért 1848–1849. Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban*. Fordította és s. a. r. Kovács István, Budapest [1993]
- Zadei = Zadei, Guido: *Il barone colonnello Alessandro Monti e la sua azione in Ungheria nel 1849*, Brescia, 1929